

TOPISHMOQLARNING MATN-METAFORA SIFATIDAGI LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Nilufarxon To'liqinjon qizi Mahmudova
nilufarmaxmudova722@gmail.com

Annotatsiya: So'nggi yillarda metaforaning til va madaniyat o'zaro aloqasini ochib berishdagi roli filolog olimlar e'tiborini o'ziga tortmoqda. Topishmoqlar esa xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va sarmazmun janrlaridan biri sifatida metaforik ifoda imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Ushbu maqolada o'zbek xalq topishmoqlaridagi metaforik obrazlar lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: topishmoq, matn, metafora, antroposentrik yondashuv, lingvomadaniy birlik

LINGUISTOCULTURAL PROPERTIES OF RULES AS TEXT-METAPHOR

Nilufarkhon Tolqinjon kizi Mahmudova
nilufarmaxmudova722@gmail.com

Abstract: The role of the last metaphor in revealing the relationship between language and culture attracts the attention of philologists. Riddles, as the most ancient and rich genre of folk oral art, embody the metaphorical expression. The results of a linguoculturally based analysis of metaphorical images in Uzbek folk riddles in Ushba.

Keywords: riddle, text, metaphor, anthropocentric light, linguocultural unity

KIRISH

Hozirgi davrda til va tafakkur munosabatlari, ularning umumxalq iste'molidagi ifodalanish usullari ko'plab tadqiqotchilar e'tibor markazida turibdi. Xususan, xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri bo'lgan topishmoqlar lingvistik va madaniy qadriyatlar uyg'unligini o'zida mujassamlashtirgan muhim janr sifatida alohida o'rganish talab qiladi. Topishmoqlarda ko'pincha murakkab semantik qatlamlar, timsollar orqali beriladigan obrazli ifodalar kuzatiladi. Ayniqsa, ularda metaforaning vositachiligida inson tafakkuri, atrof-muhitga munosabat, madaniy-estetik qarashlar ifodalanadi. Topishmoq obrazining matn-metafora sifatida o'rganilishi uning semantik-strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilish, xalq mentalitetining til vositasidagi in'ikosini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqolada o'zbek xalq topishmoqlaridagi metaforik obrazlar lingvomadaniy yondashuv asosida tahlil qilinib,

ularning ma'naviy-ma'rifiy qiymati, madaniy kodlar va xalq tasavvurida shakllangan timsollar orqali anglashdagi o'rni yoritiladi.

METODOLOGIYA

Xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janri bo'lgan topishmoqlar matn-metafora sifatida o'rganilishi o'zbek tilshunosligida matnshunoslik, kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi tarmoqlarning kesishgan nuqtasida yuzaga keladi. Avvalo, topishmoqlar tili va tuzilishi matnshunoslik mezonlari asosida ko'rib chiqilgan va matnshunos olimlar A.Raxmatullayev, N.Mahmudov, N.Jo'rayev, A.Madvaliyevlarning umumiy mazmundagi fikrlariga ko'ra, matn bu - nutqiy birlik bo'lib, u mazmunan tugallangan, semantik va strukturaviy jihatdan barqaror birliklarni ifoda etadi. Shu nuqtayi nazardan, topishmoqlarning har biri alohida matn sifatida baholanadi.

Konseptual metafora nazariyasi Jorj Leykoff va Mark Jonsonning "Metaphors We Live By" (1980) asarida qayd etilishicha, metafora - bu nafaqat badiiy vosita, balki inson tafakkurining asosi, ya'ni bir tushuncha maydonini ikkinchisi orqali anglash mexanizmi hisoblanadi. O'zbek topishmoqlarida ko'plab obyektlar, hodisalar boshqa timsollar orqali obrazli ifoda etiladi, bu esa konseptual metaforalarni aniqlash imkonini beradi.

Lingvomadaniy yondashuvda Yu.M.Karaulov, V.V.Vorobyov, G.S.Slyusarevaning ishlari asos qilib olinadi. Ularning ta'kidlashicha, til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, mentaliteti, estetik didi va madaniy dunyoqarashini ifodalovchi ko'zgudir. Shunday ekan, topishmoqlarda aks etgan metaforalar xalqning madaniy kodlari va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Tahlil materiali sifatida o'zbek xalq topishmoqlarining yozma manbalari va xalq og'zaki variantlari tanlab olindi. Ular strukturaviy-semantik, konseptual va madaniy-kontekstual jihatdan tahlil qilindi. Bu orqali har bir topishmoqdagi metaforik obrazning ichki semantik yuklamasi, timsollar tizimi va ular orqali yuzaga kelgan lingvokulturologik qiymat aniqlashtirildi. Shu tariqa, mazkur metodologik yondashuv topishmoqlarni matn-metafora sifatida chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida o'zbek xalq topishmoqlarining ko'plab namunalarida metaforik ifoda asosiy semantik yuklovchi vosita sifatida ishtirok etishi aniqlandi. Metaforik obrazlar orqali topishmoq mazmuni yashirin shaklda beriladi va u xalqning dunyoqarashi, madaniyati, tarixiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Masalan, "Kichkintoygina kelinchak, boshida bor tugunchak" topishmog'ida gugurt obraz sifatida keltirilgan. "Kelinchak" so'zi - kichkina, nazokatli, ammo o'ziga xos vazifaga ega bo'lgan predmetni anglatadi. "Tugunchak" esa gugurt boshidagi yong'in chiqadigan qismga ishora qiladi. Bu yerda gugurt kelin obrazida tasvirlanib, u

madaniyatimizda kelinga nisbatan bo'lgan mehr-shafqat, noziklik, shu bilan birga, ehtiyotkorlikni anglatadi. Metaforaning bunday ishlatilishi gugurtga estetik qiyofa beradi va uni ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'laydi.

“Bir parcha patir, olamga tatir” topishmog‘ining javobi oy. “Patir” metaforasi orqali oy shakli ifodalanadi. Patir o‘zbek non madaniyatining asosiy timsoli bo‘lib, muqaddaslik va baraka timsoli sanaladi. Shu sabab, oyga patir obrazida murojaat qilish, oyga nisbatan ehtiromli munosabatni ko‘rsatadi. Bu holat xalq tafakkurida osmon jismlarining muqaddasligi va e‘zozlanishini ham ifodalaydi. Shuningdek, oy to‘lin bo‘lgan vaqtda katta dumaloq shaklda bo‘ladi.

“U yog‘i tog‘, buyog‘i tog‘, o‘rtasi saryog‘” topishmog‘i yong‘oq obraziga ishora qiladi. Tashqi qobig‘i “tog‘”ga, ichidagi yumshoq meva mag‘zi “saryog‘”ga o‘xshatiladi. Bu yerda xalq tasvirida sodda va beg‘ubor predmetlar ham madaniy kontekstda obrazli ifodaga ega bo‘ladi. Ushbu metafora vositasida tashqi va ichki fazilatlar, ya‘ni tashqi ko‘rinish va ichki mazmun o‘rtasidagi uyg‘unlik konsepsiyasi aks etadi.

“Bitta xotin, yuzta ko‘ylak” topishmog‘i karamga poliz mahsuloti haqida. “Xotin” asosiy obyekt bo‘lib, “ko‘ylaklar” karam barglariga ishora qiladi. Xotin obrazi bu yerda muqaddaslik, sermahsullik, hayotiylik timsoli sifatida qaraladi. Karam xalq orasida to‘kinlik, baraka va mehnat timsoli hisoblanadi. Ushbu metafora xalq tafakkurida ayol obraziga bo‘lgan iliq va barakali munosabatning til vositasidagi aksidir. Yuqoridagi misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq topishmoqlaridagi metaforalar faqat obrazli ifoda vositasi bo‘lib qolmasdan, balki xalqning axloqiy, estetik, madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Har bir topishmoqda tanlangan metaforik timsollar xalq tafakkurining in‘ikosidir. Til orqali berilgan bu timsollar xalq hayoti, mehnati, diniy va ma‘naviy qarashlarini aks ettiradi. Metaforalar orqali predmet va hodisalar o‘zbek xalqining ruhiy dunyosi bilan uyg‘unlashtirilib, til-madaniyat birligi namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

O‘zbek xalq topishmoqlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular nafaqat o‘yin-kulgi yoki aqliy mashq vositasi, balki xalq tafakkuri, madaniy dunyoqarashi va qadriyatlarining til orqali ifodalangan ko‘zgusidir. Topishmoqlarda qo‘llanilgan metaforalar xalqning atrof-muhitni anglash usuli, uni tasniflash tamoyillari va estetik qarashlarini yoritadi. Xususan, ayol obrazlari, mehnat qurollari, osmon jismlari va ozuqalar orqali berilgan timsollar xalq hayot tarzining ajralmas bo‘lagidir. Bu metaforalar orqali nutqning obrazlilik darajasi oshib, uning semantik boyligi ta‘minlanadi. Shuningdek, xalq topishmoqlari orqali avlodlar o‘tib kelayotgan lingvomadaniy kodlar ham mustahkamlanadi. Shu bois topishmoqlarni matn-metafora sifatida o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy va sotsiologik ahamiyatga ham egadir. Ularning metaforik tabiatini o‘rganish orqali til va madaniyat

o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur anglash, xalq tafakkurining ichki qatlamlariga kirib borish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa tilshunoslikda yangi izlanishlar uchun zamin yaratadi.

XULOSA

O'zbek xalq topishmoqlari xalq tafakkurining o'ziga xos shakli bo'lib, ularning metaforik tahlili orqali til va madaniyatning chambarchas bog'liqligi yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, topishmoqlarda ishlatilgan metaforalar nafaqat obrazli ifoda vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, mentaliteti va estetik didining lingvistik in'ikosidir. Ular orqali madaniy kodlar, tarixiy-ma'naviy meros, hayotiy tajriba va milliy timsollar til strukturasi orqali uzviy tarzda yetkaziladi. Topishmoq obrazlarini matn-metafora sifatida tahlil qilish esa tilshunoslikda yangi konseptual yondashuvlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodi namunalarining bu tarzda tahlili til-madaniyat munosabatlarini chuqurroq anglash, lingvomadaniyatshunoslik sohasida izchil ilmiy izlanishlar olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shunday ekan, xalq topishmoqlari kelgusida ham semantik, kognitiv va madaniy jihatdan izchil tadqiq etilishi lozim bo'lgan boy lingvistik material hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ж.Х. Узбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол.фанлари номзоди дис. автореф. – Тошкент, 1994. -114 б.
2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – Москва: МГУ, 1967. – 103 стр.
3. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. - М., 1997.
4. Qobulova U. Metaforik matnda integral va differensial semalar munosabati (o'zbek xalq topishmoqlari misolida). –Filol.fanlari nomzodi dis. avtoref. – Toshkent, 2007.
5. Saparniyazova M. O'zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari. –Filol.fanlari nomzodi dis. – Toshkent, 2005.